

BATI AFRİKA'DA KURULAN İKİ DERVİŞ DEVLET: SOKOTO HİLAFETİ (1232-1317/1817-1900) VE MASİNA DEVLETİ (1318-1279/1819-1862) *

Mervyn Hiskett
Çev.: Kadir Özköse *

Giriş

Şehu Osman b. Fûdî 1232/1817 yılında vefat etti. Kendisinden sonra oğlu Şeyh Muhammed Bello Fülânî İslâm Devleti başkanlığı görevini üstlendi. Yüzyıl kadar devam edecek olan bu siyasi sisteme dönemin Müslüman yazarları Sokoto Halifeliği ismini vermekteydi. Halife siyasi otoritenin üst makamını teşkil etmekte; Arap dünyasında emirulmüminin, Hausa diyarında sarkin musulmi unvanı ile anılmakta idi. Hilafet merkezini ziyaret eden Avrupalı seyyahlar ise genelde sultan unvanını tercih etmekteydiler.

a. Hilafet ve Halife Kavramı

Hausa'da kurulan Sokoto Devleti dolayısıyla hilafet kavramı, genel

---

* Mervyn Hiskett'in 1984'te Londra'da yayımlanan *The Development of Islam in West Africa* isimli eserinin 172-193 sayfaları arasında yer alan ve "The Sokoto Caliphate and the Hamdullahi Dina: 1232/1817 to c.AD 1900" başlıklı on birinci bölümün çevirisidir. Çeviri yaparken, metnin aslına sadık kalmaya özen gösterdik. Fakat metnin anlam boyutunu değiştirmemek kaydıyla akıcı ve anlaşılır bir üslupla tercümenin yapılmasına da dikkat ettik. Örneğin alt başlıkları isimlendirirken, metinde geçen ifadenin tam çevirisinden çok içeriği yansıtacak daha yerinde bir ifade ile sunmaya çalıştık. Bölüm başlığındaki "Hamdullahi" ifadesi Seku Ahmedu'nun kurduğu Masina Devleti başkentini, "Dino" ifadesi saltanatını ifade ettiği için biz "Masina Devleti" ismiyle vermeyi daha uygun bulduk. Her iki devlet de Batı Afrika'da kurulduğu için "Batı Afrika" ifadesini, "Sokoto Halifeliği" dönemin meşhur Kadiriyye şeyhi Şehu Osman b. Fûdî tarafından, Masina Devleti ise, Şehu'nun Masina halifesi Seku Ahmedu tarafından kurulduğu için "derviş devlet" ifadesine yer verdik. Benzeri bir takım tasarruflarda bulunmayı diğer alt başlıklarda da gerçekleştirmiş olduk. Bölümün başında yer alan başlangıç paragrafını giriş, sonunda yer alan değerlendirme paragraflarını ise sonuç başlığı altında sunmak istedik. Bunun dışında metinde herhangi bir ilave ve çıkarmada bulunmamaya özen gösterdik. (çev.)

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Tasavvuf Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mail: kozkose@cumhuriyet.edu.tr.

anlamda araştırma ve tartışma konusu olmuştur. Osmanlı Devleti hükümdarlarını ve Mekke şeriflerini ifade için kullanılan sultan ve emir gibi unvanlar, özel ve genel anlamda güçlü siyasî otoriteleri ifade etmekteydi. Halife kavramı ise, sadece siyasî liderliği değil aynı zamanda tüm dünya Müslümanlarının temsilciliği anlamına da gelmekteydi. Halife unvanını kullanan Şehu ve varisleri acaba otoritelerini tüm İslâm dünyasına yaymayı mı düşünmekteydi? Şeyh Muhammed Bello ve halefleri, gelişen süreç içerisinde hilafet makamını hakkıyla temsil edebildiler mi? Halife unvanları yoksa bölgesel iktidarı sembolize eden sultan veya emir gibi diğer unvanlar anlamında mı kullanılmaktaydı? Öncelikle bunları belirlememiz gerekmektedir.

Çoğu araştırmacılar şu iki önemli noktayı göz ardı etmektedir:

1. Hilafet makamı, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde manevî bir otoriteyi temsil ederken, sonraki dönemlerde önemini yitirmiştir. Gelişen süreç içerisinde halife unvanı ile pek çok isim ortaya çıkmış ve farklı coğrafyalarda kurulan her bir devletin başkanları da bu unvanı kullanmaya başlamıştır. Dolayısıyla bir dönemde yaşam süren hilafet merkezlerinden her birinin dünya hakimiyeti gibi bir iddiaları olmamıştır. On altıncı/onuncu yüzyılın sonlarından itibaren hem Moroccolu Mevlay Ahmed el-Mansur'un hem de Bomo'lu Mai İdris Aloma'nın kendilerini halife diye adlandırdıklarını görmekteyiz. İslâmî kurallara pek fazla uymamasına ve dinî duyarlılığı ileri düzeyde bulunmamasına rağmen Mevlay Ahmed, ülkesi Moroco'da diplomatik ilişkiler gereği halife unvanını kullanmaktaydı. Ama Mai İdris Aloma kendisini İslâm dünyasının meşru lideri tarzında takdim etmekteydi. Hilafet makamına yeniden itibar kazandırmak için Fülânî ıslahatçıları, bizzat konuyla ilgili araştırma inceleme çalışmaları ortaya koymaya başladılar. Örneğin, Muhammed Sani Zahradeen, Abdullah b. Muhammed üzerine yaptığı araştırmasında, Şehu Osman'ın Necmü'l-ihvân isimli eserinde şöyle dediğini aktarmaktadır: "Hilafet, emirlik ve saltanat gibi kavramlar şer'i devletleri işaret etmekte ve her biri aynı anlamı ifade etmektedir"¹.

Dr. Muhammed Sani Zahradeen'in samimiyetle ortaya koymaya çalıştığı bu düşünce, acaba ıslahatçıların yaklaşımına ne kadar uygundur. Aslında ıslahatçılara göre, halife, sultan ve emirden daha büyük otoriteyi temsil etmektedir. Halifenin Müslümanların işlerini şeriata göre yürütmesi, halkları kötülükten uzaklaştırması ve

1 Muhammed Sani Zahradeen, *'Abd Allah ibn Fodio's Contributions to the Fulani Jihad in Nineteenth-Century Hausaland*, McGill University, 1976, ss. 187-188.

Müslümanların meşru otoritesini temsil etmesi gerekmektedir. Hilafet sisteminin tesisine yol açan yegane gaye, beldelerin gayr-i İslâmî yönetimlerden arındırılmasıdır. Abdullah b. Muhammed meşhur eseri Ziyâu'l-hukkâm'ın önsözünde şu ifadelerle bu gerçeği ortaya koymaktadır:

“Hamd Allah’a mahsustur... Ahkâmını kulları için bildirmiştir. İnananları zulüm ve esaretten kurtaracak olan, Allah’ın hükümleridir. Kullarını cahiliye kanunlarından uzaklaştırıp, onlara kendi İslâm şeriatını sunan O’dur.”

2. Hilafet/Halife ve saltanat/sultan kelimelerinin kullanılması gerçekte ne denli bir otorite gücünü sembolize ettiği o kadar önemli değildir. Önemli olan, mülk/melik, krallık/kral gibi seküler ve dünyevi otoritelerin yapısına son vermektir. Burada devletin aldığı isim noktasında konuya yaklaştığımızda Fülânî cihadı dinî bir islahat girişimi olduğu kadar siyasî bir harekettir de. Hem siyasî hem de dinî sahadaki tutumları ile İslâmî bir çizgiye bağlılık esas kabul edilmiştir. Fülânî devlet adamlarının geleneksel, yerel ve İslâm dışı unvanları kullanmaktan kaçınmak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu noktadan hareket eden Fülânî cihadı, kurduğu siyasî teşkilatına hilafet, siyasîlerine de halife unvanı vererek kurulan, bu Sokoto Halifeleri 1903 yılına kadar devam etmiştir. Bundan sonra gerçekleşen İngiliz işgal döneminde ise, sultan ya da sarkin musulmi adı kullanılmıştır. Zaten ortaya çıkan süreçte halife ismi de yakışsız olurdu.

b. Sokoto Hilafetinin Kuruluşu: 1232/1817

Sokoto Hilafetinin kurulması, cihadın son bulması anlamına gelmez. Sadece cihadın bir safhasının sonuca ulaşması demektir. Katedilen bu aşama bölgesel Habe Emirlikleri yerine güçlü bir devletin ikamesidir. 1232-1317/1817-1900 yılları boyunca, yani on dokuzuncu yüzyıl süresince devam eden bu safha daha fazla yayılma politikasının izlendiği dönemdir. 1227/1812 yılından önce kontrol altına alınamayan Banza Bakwai üyeleri, Ilorin Emirliğine sahip bulunan Yoruba ve Nupe halkı bu dönemde cihadın kazandırdığı kitlelerdir. Aslında, devletin güney sınırları açık bir yapıda bulunmakta, 13-14/19. yüzyıl boyunca devamlı güneyden saldırıya maruz kalınmaktaydı. Tamamlanamayan İslâmî inkılabın sürdürülmesi olarak görebileceğimiz cihat hareketi, 1903 yılında Sokoto’nun İngiliz işgaline sahne oluşuna kadar devam etmiştir.

Cihadın ilk safhasının oldukça başarılı olmasına rağmen, Hausa’nın boyun eğmesi tam anlamıyla sağlanamamıştır. Müslüman

mücahitlerin etkin rol oynayamadığı pek çok coğrafya bulunmaktaydı. Müslüman olmayan bölge halkları, özerk yapı sergilemekte ve zaman zaman Sokoto'yu sıkıntıya sokmaktaydılar. Sokoto'dan bağımsızlığını sürdüren en önemli bölge, henüz İslâm'ı kabul etmemiş kabile ve aşiret mensuplarının yaşadığı ve Gwandu'nun güneyinde, Bauchi yükseklerinde yer alan Ningi topraklarıdır.

Keppi, Gurma ve Borgu gibi batı bölgesi kentleri, tam anlamıyla merkezî otoritenin kontrolü altında bulunmamaktaydı. Keppi siyasîleri kendilerini Sokoto'dan ayrı görmekte ve Sokoto'ya karşı savaş pozisyonunda bulunmaktaydılar. Yine Gurma ve Borgu'da da merkezî Sokoto hükümetinin pek fazla etkinliği bulunmamaktaydı. Bu noktada Hilafet orduları, önemli başarılar sergileyememekteydi.

Kendi devletlerinden yoksun bırakılan Gobir ve Katsina'lı Habe halkı yenilgiyi kabul edememekte, Sokoto Halifeliğinin kuzey istikametinde kısmî özerk bir yapı oluşturmaya çalışmakta, bölge güvenliğini tehlikeye sokmakta ve bir takım sıkıntılara yol açmaktaydılar. Batı ve kuzey istikametinde ülke sınırları sürekli tehlike arz ederken doğu sınırları da Bornu halkları tarafından taciz edilmekteydi. Cihadın bu ikinci safhasında Hilafet merkezi, üç cepheden muarızlarının saldırılarına, yenilgiyi hazmedemeyen farklı hanedanlıklarının intikam hırsına maruz kalmaktaydı. Bununla birlikte güney istikametinde devletin bekası ve sahil kıyıları boyunca Dâru'l-İslâm dairesini genişletme başarısı gösterilmekteydi. Güney istikametinde başarıdan başarıya koşan Sokoto güçlerinin onların tehlikeli düşmanları, insan toplulukları değil, salgın hastalıklarla atlarının ölmesiydi.

c. Sokoto Halifeliğinin İleri Karakolları: Ribat Teşkilatı

İslahatçılar ilk dönemlerden itibaren faaliyetlerini İslâmî esaslar üzerine bina etmeye çalışmaktaydılar. Tıpkı hicrî takvim başlangıcı sayılan Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti gibi Şehu'nun, Gudu'ya göçüne de hicret ve Habe'ye karşı gerçekleştirilen savaşa da cihad adı verilmekteydi. Düşmanları, Kur'ân'ın ifadesiyle, peygambere karşı iki yüzlü davranan münafıklardı. Devlet sistemlerine hilafet, devlet başkanlarına halife adı verilmekteydi. Kendilerinin kurdukları toplumsal yapı ve devlet teşkilatı, Hilafet Tarihi boyunca klasik İslâm anlayışı çerçevesinde devam ettiriliyordu. Bazı açılardan İslâmî uygulamalarda güç kullanıldığı da görülmüyordu. Sokoto yöneticilerinin İslâmî esaslara ve moral değerlere sadakat göstermeleri isteniyordu. Kimi zaman ise idealist yaklaşımları, 13/19. yüzyıl Merkezi ve Batı Sudan hayatının genel yapısına ve realitesine uyum arz etmediği için

zaaflık gösterilmektedir. İslâmî esaslara bağlı hareket etmeye çalışmaları sonucu Sokoto Hükümeti, askerî yapısının yanında klasik İslâmî anlayışı benimsemeleri ile de tanınmaktaydı. Dâru'l-İslâm ve dâru'l-harb kavramları önemli bir unsur olarak görülmektedir. Bu durum, ortaçağ dönemlerinde dünyanın İslâm dünyası, gayr-i müslim toplumlar diye ikiye bölündüğünün işareti idi. Sokoto devletinin bu anlayışının, 1233/1817 yılında iki zorunluluktan dolayı benimsendiği görülmektedir. Birincisi, kuzey, batı ve doğu istikametindeki Dâru'l-Harb bölgesinden gelebilecek saldırılara karşı dâru'l-İslâm topraklarının korunma gayesi, ikincisi ise güney istikametindeki dâru'l-küfür topraklarında dâru'l-İslâm coğrafyasını genişletme hedefidir. Klasik İslâmî anlayış çerçevesinde ulemanın onayı ile eyalet emirlerine birer sancak verilmektedir. Sancaktarların Halife Muhammed Bello ve haleflerine sadık kalmaları devletin gücünü farklı diyarlarda temsil etmeleri istenmektedir.

Dâru'l-İslâm ve dâru'l-harb kavramlarını tamamlayıcı tarzda İslâm tarihi boyunca kullanılan bir diğer kavram ise ribat kelimesidir. Dâru'l-İslâm'ı, dâru'l-harbin düşmansı saldırılarından korumak için sınır muhafızlığı anlamında kullanılan ribat kavramı ilk dönem İslâm tarihine kadar uzanmaktadır. Tabii, bu noktada el-Murabitun Devleti akla gelmektedir. Bununla birlikte, Muhammed Bello'nun bu tabiri, kendi ideal ve varlığını güçlendirmek için Murabıtlardan kopyaladığı şeklinde bir iddiaya yol açamaz. Ribatların fonksiyonları klasik Arap kaynaklarında özellikle Bizanslara karşı Müslümanların cihatları ile ilişkili olarak ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Muhammed Bello ülkesinin kuzey, doğu ve batı bölgesindeki sınır kasabalarında kale ve surlar inşa etmekteydi. Ribatlar sadece sınır çizgilerinde değil, aynı zamanda dâru'l-harb diyarındaki ilerledikleri yörelerde de kurulduğu görülmektedir. İlerlemeler gerçekleştikçe bu ribatlar zamanla dâru'l-İslâm coğrafyası içerisinde yer almıştır. İstila ve işgal güçlerinin Hilafet merkezine nüfuzunu önlemek gayesi ile kurulan askerî savunma merkezleri konumundaki yerlerdi. Ribatlar aynı zamanda Halife Muhammed Bello'nun güçlü bir savunma paktına sahip olduğunun ve devletin her türlü saldırıya hazırlıklı bulunduğu da işarettir. Ribatların askerî stratejileri Hilafet merkezinin yapılanmasına imkan hazırlamaktaydı. Çünkü ribatların bulunduğu ve surlarla çevrili şehirler sadece dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı devletin korunmasını değil, aynı zamanda Hilafet güçlerinin çevre ülkelerine karşı yürüteceği fetih hareketlerinde bir üs işlevi sürdürmekteydi.

İlerleme şansı açık olduğu için güney sınırlarında ribatlar bulunmamakta, ama savunma amaçlı askerî kamp ve cepheler yer

almaktaydı. Çünkü güney istikametinde savaşlar savunma amaçlı değil saldırıya ve yayılcılığa dönük fetih hareketleri şeklindeydi. Kısmen de olsa bölük pörçük, ufak tefek kabile ve aşiret üyelerinin beklenmedik istila tehlikeleri bulunmaktaydı. Güney sınırlarında yer alan coğrafya Hilafet merkezine saldırı düzenleyen dâru'l-harb değil, köle ticaretine konu olan dâru'l-küfür konumundaydı. İslâmî ilerlemeye müsait olduğu ve gücünü hissettirdiği yerlerde ribatların tesis ettirilmesi gerekmemekteydi.

Ribatlar sadece savunma amaçlı askerî üsler değil aynı zamanda devletin İslâmî ideolojisinin perçinleştirilmeye çalışıldığı yerlerdi. Zira ribatlar, entelektüel birikimin sağlandığı ve manevî duyguların sergilendiği ve halkın bilinçlendirildiği noktalardı. Buralarda İslâm'ın temel doğruları tebliğ edilir, İslâmî hakikatlerin muhafazası temin edilirdi. Bilhassa yanlış ve sakat inanç ve felsefeler karşısında Müslümanların sağlıklı ve sağlam bir inanç duygusuna sahip olmaları öngörülürdü. Dönemin edebî yapıtları incelendiğinde, hisar konumundaki emniyetli şehirlerde işlevlerini sürdüren bu ribatların, halka manevî ve entelektüel birikimi yansıtan, devlet ideolojisini temsil eden birer eğitim merkezleri konumunda oldukları görülecektir. Sokoto şairleri, Müslüman halkları Allah'ın rızasını kazanmış ve Allah tarafından özel olarak seçilmiş kitleler olarak betimlemektedir. Çünkü onlar ilahî bilgiyle donanmış, Allah'ın takdim ettiği ilahî hukuka riayet etmiş kitlelerdir. İslâmî idealde hayat süren Sokoto Halifeliğinin dışındaki topraklarda yaşayan küfür ehli ise şer'î anlayıştan ve Hakk'ın nurundan uzak bahtsız kitlelerdir. Sokoto devletinin önemli simalarından biri olan Sa'idu dan Bello yazdığı bir şiirinde bu durumu gayet açık bir dille şu şekilde ortaya koymaktadır:

Eşi benzeri olmayan, alemlerin Rabbi,

İnanmayanların gazabına maruz kalacağı Allah'a hamd olsun.

Hikmet kaynağı olarak bize peygamberimiz Muhammed (s.)'in sünnetini lütfeden

Kafirlere nasip olmayacak ebedî kurtuluşu vaat eden O'dur.

Biz Müslümanlar her zaman Rabb'imıza niyaz ederiz.

Kıyamet günü bizleri kurtuluşa erenlerden kılmasını ümit ederiz.

Yegane kurtuluş yolu Allah'ın rahmetini kazanabilmektir.

Allah'ın hükmüne ram olanlar mahkeme-i kübrada diğerlerinden ayrılacaklardır.

Allah'ın ahkâmını kabul etmeyenler yabani hayvanlardan sayılacaktır,

Ve insanlar arasında yaşamaya müstahak olamayacaktır.²

Dâru'l-İslâm, Sokoto devletinin sınırları içersinde yer alan ve hem maddî imkanlar hem de manevî değerler dolayısıyla Müslümanların kendilerini emin hissettikleri diyarlardır. Dâru'l-harb ve dâru'l-küfür ise sıkıntı, zorluk, güvensizlik, ıssızlık ve her türlü huzursuzluğun kol gezdiği diyarlardır.

Devletin ilk dönemlerinde İslâm toplumunun tek vücut hâline gelmesi ulema ile siyasiler arasındaki birliktelik ve uyumda da görülmekteydi. Ulema manevî değerlerin sosyal ve bireysel boyutta muhafazasını, hayatîyetini sağlayan, eserleri ile İslâm'ın doğrularını kitlelerle paylaşan entelektüel zümrelerdi. İslâm'ın temel öğretileri doğrultusunda siyasî mevcudiyetlerini devam ettirmeye çalışan devletin siyasî teşkilatını desteklemekteydiler. Sa'îdu dan Bello yazdığı bir şiirinde bu ilişkiyi şu şekilde dile getirmektedir:

Ulemanın dinî telkinlerine kulak verelim.

Yolumuz onların yolu, meclisimiz onların meclisi olsun.

Hayra teşvik ve şerre mani olan bu zümre ile içli dışlı olalım.

İlahî mükafatlara müştak olan kişi,

Hiç ehl-i küfre dost olur mu?³

Özetle, siyasilerle ulema devletin bekasını, hilafetin devamını ve sistemlerinin yapılanmasını sağlamak yolunda her ne durumda olursa olsun birbirlerine destekçi olmuşlardır. Ulemanın telkinleri her defasında başvuru kaynağı hâline gelmiştir. Fakat gittikçe genişleyen ve büyüyen devletin baş edilemez sorunları artmaya başlayınca, hilafetin geçmişteki modelini devam ettirebilmesi ve idealleri ile gerçekler arasında paralellik tesis edilmesi son derece zor olmaktaydı. Gelişen bu durumlardan ötürü artık siyasilerle ilmiye sınıfı arasındaki ilişkiler gevşemeye ve rahatsızlığın doğmasına yol açtı.

d. Sokoto Halifeliğindeki İç ve Dış Saldırıları

Cihad sırasında Şehu tarafından vezir olarak atanan kardeşi Abdullah b. Fûdî, devletin tüm işlerini bizzat üstlenmekteydi. Şehu'nun 1232/1817 yılında ölümüyle, danışmanlar kurulu Şeyh Abdullah'ı değil, Şehu'nun ikinci oğlu Muhammed Bello'yu halife seçmişlerdir. Zira, Şeyh Abdullah ve çocuklarının Hilafet makamını hakkıyla temsil edip edemeyecekleri konusunda tereddüt etmekteydiler. Daha sonra Abdullah alınan kararı kabul etmiş ama kararın içine fazla sinmediğini

2 Mervyn Hiskett, *Hausa Islamic Verse: Its Sources and Development Prior to 1920*, London 1969, c. I, s. 241.

3 Hiskett, *age*, s. 243.

söylemiştir. Kendisine haksızlık yapıldığını, kendisinin es geçildiğini düşünmekte ve kendisiyle Halife Muhammed Bello arasında gerilim gerçekleşmekteydi.

Bu arada, Halife'ye karşı isyan patlak verdi. Şehu ile birlikte cihada katılan ve Şehu'nun halifelerinden biri de Abdüsselam isimli müridi idi. Hizmetinin karşılığında kendisi, Şeyh Abdullah'ın eyaletine bağlı Sabiel'in valisi olarak görevlendirildi. Bu durumdan memnun olmayan Abdüsselam, kendisine verileni küçük buldu, sonunda Halife Muhammed Bello'ya karşı isyan etti. Öyle ki, kendi halifeliğini bile ilana kalkıştı. Kendisi Zamfara'lı isyancılar tarafından da desteklenmekteydi. Hem halifeye muhalefet etmekte hem de Hausa halkının Fülânî otoritesine bağlı kalmasına karşı çıkmaktaydı. Ülke yönetiminin Fülânî aşiret liderleri ile Şehu aile fertlerine özgü kılınmasını kabul etmemekteydi. Abdüsselam sonunda hilafet güçleri tarafından bozguna uğratıldı ve öldürüldü. Fakat taraftarları ülkenin batısındaki Şeyh Abdullah'ın yönetiminde yer alan bölgeye sıkıntı vermeye devam ettiler. Sonunda Gwandu yakınlarındaki Kalembina'yı üs edinip tüm güçleriyle Abdullah'ın siyasî otoritesini tehdit etmeyi sürdürdüler.

Aralarındaki gerilimden dolayı, Muhammed Bello, amcasının isteğini yerine getirmekte gönülsüzdü, ama sonunda kendisinden istenileni gerçekleştirmeye çalıştı. Gelişmeler, 1236/1820-21 yılında Şeyh Abdullah'a bağlı bölgede Kalembina savaşının başlamasına yol açtı. Muhammed Bello, isyancıları bastırmak için Şeyh Abdullah'a askerî destek verdi. Savaştan sonra amca yeğen arasında uzlaşma gerçekleşti, Şeyh Abdullah Hilafet makamına sadakat duymaya başladı. İstişare kurulu tarafından neden halife seçilmediği kendisine izah edildi, o da ortaya konulan gerekçeleri kabul etti. Uzlaşma ve birlikteliğin gerçekleşmesi ile Sokoto Halifeliğinde taşların yerine oturması sağlandı. Abdüsselam olayı kendilerine bir ders oldu. Diğer Müslüman toplumlarda olduğu gibi Sokoto'da da Şehu'nun manevî kişiliği, takva ve samimi dindarlığından çok, siyasî kimliğine vurgu yapılmakta, dünyevî çıkarlar ön planda gözükmeye başlamaktaydı.

Abdüsselam isyanını, devletin diğer şehirlerinden Zamfara ve Kebbi halklarının bir dizi isyanları takip etti. Ülkenin doğu eyaleti konumunda bulunan Bornu, 1240-41/1825-26 yıllarında Hilafet merkezine zor anlar yaşattı. Fakat isyancılar Şark Muhafız Alayı Komutanı Bauchi Emiri, Emir Yakubu tarafından geri püskürtüldü.

Muhammed Bello'nun saltanat yıllarında askerî üstünlüğün zirveye ulaştığı dönem, 1251/1836 tarihinde gerçekleşen Gawankuke savaşında görülmektedir. Burada yeniden siyasî nüfuz elde etmeye çalışan Gobirawa, Katsinawa ve Tuareglerden oluşan muhalefet

koalisyonunu mağlup etti. Hilafet merkezine yönelik bu yakın tehlike atlatıldı ama tamamen ortadan kaldırıldığı söylenemez. Gobirawa, yavaşça kuzey istikametinde geri çekilmesi üzerine burada Tsibiri isimli muhkem bir şehir kuruldu ve buradan yüzyıl boyunca Hilafet merkezine karşı düzenlenen saldırılar geri püskürtüldü. Gawakuke'nin geri çekilmesi, Halife Muhammed Bello'ya bir süre toparlanma fırsatı verdi. Bu zaman zarfında sınır güvenliğini sağlamaya, ülkesindeki gayri-müslim kitleler üzerinde hakimiyeti güçlendirmeye, ülke içindeki isyancı ve muhalefet güçlerini bastırmaya çalıştı. Bu arada gerçekleştirdiği en önemli sosyal dönüşüm, göçebe Fülânî halklarını yerleşik hayata alıştırmasıdır. Bu başarısıyla o, İslâm'ı sadece göçebe kitlelerin benimsediği din olmaktan çok, şehir ve köy halklarının da benimsediği medenî bir din hâline getirmeye çalıştı. Bu durumu, İslâm'ın göçebe kitleye özgü bir dinmiş zehabına kapılan ve bu durumdan kendisine şikayette bulunan Ineslemen Şeyhi Muhammed el-Geylânî'ye yazdığı bir mektubunda dile getirmektedir. Mektubundan alıntıladığımız şu pasaj, Muhammed Bello'nun argümanlarının bir özeti niteliğindedir:

“Şeriatın gayesi, toplumun ıslah ve kalkınmasını sağlamak, toplum hayatını geliştirmektir. Bundan dolayı, hukukçular İslâm'ın sahradan köye, köyden kente doğru bir gelişim ve seyir izlemesinin gereğine dikkat çekmektedirler. Takip edilmesi gereken usul bundan öte değildir. Kişinin medenî olmasının gerekği bir gerçektir. İnsanlık medeniyetin son mertebesine ulaşmamıştır, ilerleme devam edecektir”⁴.

Muhammed Bello'nun şehir hayatını yeğlemesi, şiirinden alıntı yapacağımız Sa'idu dan Bello'nun şu ifadelerinde de açıkça görülmektedir: “Cahil insan ormanlıkta barınan bir yaratıktır. İnsanlık arasında dolaşmayı arzulayamaz.”

Muhammed Bello, on yedinci yüzyılın ilk yarısında Azawâd'da gerçekleşen Tuareg isyan hareketlerine dikkatleri çekmekte ve Batı Sudan'lı Müslüman entelektüelleri etkilemeye çalışmaktaydı. Bu tür söylemleriyle, Kahire, Mekke ve Ortadoğu'nun diğer büyük şehirlerine hayran olan Sudanlı hacıların duyguları derinleştirilmekteydi.

Halifenin Fülânî göçmenlerini köy ve şehirlere yerleştirme politikası onların Hausa'lılarla asimile olması sonucuna yol açtı. Dolayısıyla onların Müslümanlaşmasını sağladı. Beklenmeyen sonuçlardan birisi de bölgeye yerleşen Fülânîler arasında Hausa dilinin yaygınlık kazanmasıdır.

4 H.T. Norris, *The Tuaregs: Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel*, Warminster 1975, s. 150.

e. Sokoto Halifeliğinin Masina Devleti İle İlişkisi

Sokoto hilafetine komşu Masina'da hüküm süren ve başkenti Hamdallahi olan devletin kurucusu Şeyh Ahmed b. Muhammed'dir. Sokoto ıslahatçıları gibi şer'î esaslara uymayı gaye edinen bir siyaset izlemiştir. Bu noktada aslında Sokoto ıslahatçılarından daha fazla başarılı olmuştur. Onlar eski ve kompleks Habe Krallığı rejimi yerine kendi sistemlerini tesis ederken, Ahmed b. Muhammed Bambara'nın müslim ve gayr-i müslim halklarına egemen hâle gelmiştir. Kurduğu siyasi teşkilat son derece basit bir yapı arz etmekteydi. Dolayısıyla böylesi bir yapı, hedeflerinin gerçekleşmesinde kendisine kolaylık sağlamaktaydı.

Ahmed b. Muhammed son derece basit bir sisteme sahip olan devletine, Arapça din kavramından gelen "dina" ismini verdi. Ulemeden kırk kişilik bir şurası bulunmaktaydı. Dina eyalet valiliklerinin icraatlarını denetlemekteydiler. Sıra ile eyalet yönetimine atanan bu valiler, kendi ulema şuralarını teşekkül ettirmek durumundaydılar. Ulema şurası eyalet valilerinin icraatlarını şeriata uyup uymamaları bakımından denetlemekteydi. Şeyh Ahmed b. Muhammed, ulemanın saygınlık kazanmasında ve siyasi otoriteye nüfuz etmesinde Şehu Osman dan Fodio'dan daha fazla imkan hazırlamaktaydı.

Ahmed b. Muhammed sadece siyasi icraatları ile değil, ahlâkî hassasiyetler açısından da son derece hassas davranan bir şahsiyetti. Her türlü müzik ve dans etkinliklerini, sigara içilmesini ve renkli giysiler giyilmesini yasaklamaktaydı. Camisi olmayan semt ve yerleşim birimlerine cami yapımını teşvik etmekteydi. İnşa ettiği camilerin kubbesiz, sade ve süssüz olmasına özen gösterirdi. Halife Muhammed Bello gibi, o da göçebelerin yerleşik hayatı benimsemelerine çalışmaktaydı. Fülânîlerin yerleşik hayata geçişlerini sağlamakta muvaffak olurken, Tuareglerin yerleşik hayata geçmelerinde aynı başarıyı gösterememiştir. Çünkü Tuaregler isyanları ile kendisine tepki göstermekteydi. Ahmed b. Muhammed'in siyasi varlığı askerî gücüne bağlıydı. Kararlı ve istikrarlı bir siyaset çizgisi izlemekte, Timbuktu ve Kunta'ya kadar uzanan coğrafyada emirlik tesis etmekteydi. İslâmî terminolojiye göre, bu durum saltanatla eş anlamlı bir tutumdur.

Şeyh Ahmed Devletin iktisadî yapısı ile ilgili kıymetli bilgi ve dokümanları Prof. Dr. Marion Johnson'a borçluyuz⁵. Ekonomileri kırsal hayat tarzının şartlarına özgü bir yapı sergilemekteydi. Sığır çobanlığı,

5 *Journal of African History*, XVII, 4, 1976.

ucuz iş gücü olarak kölelerin kullanılması, hazine arazilerinin işletilmesi ve ziraat vb. uygulamalara bağlı bulunmaktaydı. Gayr-i Müslim kitlelere yapılan baskınlarla elde edilen ganimetler, devlet hazinesine büyük katkıda bulunmaktaydı. Prof. Dr. Johnson'ın ifade ettiği gibi, Masina Sokoto kadar zengin değildi. Hausa iktisadî hayatının temel sanat dallarından deri işlemeciliği, boyacılık ve dokumacılık gibi sanayi endüstrilerine burada rastlanmamaktaydı. Johnson, Masina devletinin, içerisine düştüğü ekonomik zaaftan dolayı yıkıldığını ve diğer Afrika devletlerinden çok daha fazla ekonomik dar boğaz içerisinde yaşam sürdüğünü ileri sürmektedir. Ama Sokoto Halifeliği sahip olduğu ekonomik gücü nedeniyle İngiliz işgaline kadar hakimiyetini muhafaza edebilmiştir.

Eserimizin onuncu bölümünde Şeyh Ahmed b. Muhammed'in, ilk dönemlerde Azawad'lı Kunta Şeyhlerinden yardım talebinde bulunduğu bahsetmiştik. Ama cihadının başarılı bir seyir izlemesi tutumunda değişikliğe yol açtı. Timbuktu'yu kontrol altına alma girişiminde Kunta ilgi odağı hâline geldi. 1241-2/1826 yılında Kunta'yı işgal etti. Nijer yakasında yer alan bu bölge, ekonomik beklentileri açısından oldukça önemli bir yerdi. Bölgenin kendi hakimiyet sahaları arasında bulunduğunu düşünmekteydi. Masina liderince izlenen bu politikalar, Kunta'luların ticarî hakimiyetlerini tehdit etmekteydi. Özellikle, ülkede sigara içilmesinin yasaklanması, Batı Sudan'daki ticari erbabının satışlarına zarar vermekteydi. Hiçbir girişim ona karşı besledikleri menfi tutumlarının değişmesine yol açmadı. Masina liderine karşı isyan gerçekleştiren muhalifleri desteklemeye başladılar. Dengeli bir siyaset izleyen Kunta politikacıları ona karşı açıktan muhalefet göstermemekte, hatta onunla Sokoto arasında aracılık yapmakta ve kendisiyle uyumlu davranıyor izlenimi vermeye çalışmaktaydılar. Sonuç olarak Kunta, Masina ve Sokoto Hilafetlerinin Batı Sudan'da ticarî hakimiyet kurmaya çalıştıkları bir saha idi. Bir araştırmacı, Sokoto ortak pazarı diye takdim ettiği Kunta, Masina ve Sokoto arasında ticari bir ortaklığın tesis edildiğinden bahsetmektedir⁶. Bu ifade aralarında gerçekleşen ticarî ortaklığı ortaya koymaktadır. İlk dönem Batı Afrika tarihçilerinin göz ardı ettikleri bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Kimi tarihçilerin iddia ettikleri gibi, Sudan İslâm devletleri birbirinin aynı değil, bilakis siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan birbirinden farklı ve pek çok yönden birbirinden bağımsız

6 C.C. Stewart, "Frontier Disputes and Problems of Legitimation: Sokoto-Masina Relations 1817-1837", *Journal of African History*, vol: XVII, 4, 1976.

hareket eden devletlerdir.

Onuncu bölümde de belirttiğimiz gibi, Şeyh Ahmed'in Osman b. Fûdî'ye biat etmesi, Sokoto'da, Sokoto otoritesine boyun eğdiği şeklinde değerlendirilmekteydi. Şeyh Ahmed, başlangıçta bunu kabul etmiş olabilir. Fakat daha sonra biatını geri almıştır ve hatta bizzat kendisinin Halife olduğunu iddia etmiştir. Bu durum 1232-3/1817'den 1236/1820-1'e kadar iki devlet arasında gerilimin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Biatından niçin vazgeçtiği konusunda araştırmacılar, Muhammed Bello ile Şeyh Abdullah b. Fûdî arasındaki anlaşmazlığı sebep olarak göstermektedirler. Şehu vefat ettiği zaman, halifenin Şeyh Abdullah b. Fûdî mi, Muhammed Bello mu olduğu konusunda bir belirsizlik yaşandı. Şeyh Ahmed gerçekte kime biat edeceği konusunda bir karar veremedi. Böylesi bir gerekçeden dolayı biatını geri çekmesinin şeriata aykırı bir durum arz etmediğini düşünmekteydi. Kalem bina olayından sonra, Halife Muhammed Bello ile Şeyh Abdullah arasında uzlaşma gerçekleşince, Muhammed Bello, Şeyh Ahmed'in gerekçesini makul karşıladı ve her iki devlet arasında samimi ilişkiler kurulmasına gayret gösterdi.

Şeyh Ahmed b. Muhammed 1260/1844 tarihinde vefat etti. Kendisinden sonra oğlu Ahmed b. Ahmed, ondan sonra da yine Ahmed isimli torunu halife oldu. el-Hac Ömer el-Fûtî'nin 1278-9/1862 tarihinde devleti ele geçirincede kadar, torunu devletin idaresini devam ettirdi.

f. Sokoto Halifeliğinde İlmî Hayat

Halife Muhammed Bello'nun saltanatı, önemli düzeyde entelektüel hareketliliğin yaşandığı bir dönemdi. Cihad öncesi dönemde bilimsel araştırma ve çalışma geleneğinin sürdürüldüğü en önemli ilim kenti Fodiawa idi. Arapça ve Hausa dillerinde kaleme alınan klasik eserlerle bu durum Hilafet dönemine kadar sürdürüldü. Özellikle, Sokoto vezirlerinin Arap dili ve edebiyatında eser hazırlatmaları, tarihî araştırma ve dinî çalışmaların yapılmasına öncülük etmesi genel âdetlerindendi. Bu geleneği başlatan ilk şahsiyet, Vezir Gidado dan Lamia'dır. Lamia 1232/1817 tarihinden 1258/1842 tarihine kadar resmî görevini sürdürdü ve 1267/1851 tarihinde vefat etti. Göze çarpan çalışmaları arasında Ravdu'l-cinân adlı eserini görmekteyiz. Bu eserde Osman dan Fodio'ya atfedilen keramet ve üstün meziyetlerinden bahsedilmektedir. Bu eseri, Şehu hakkındaki keramet ve menkıbelerin yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Kendisine Nana Esmâ denilen, Gidado dan Lamia'nın eşi ve Şehu'nun kızı Esmâ'nın çalışması da önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Nana Esmâ, hem Hausa hem de Arap dilinde kalemi

güçlü usta bir yazardır. Hausa dilinde kaleme aldığı “Wakar Gewaye” adlı şiir kitabı, babasının hayatı hakkında açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Şiir, Şehu'nun Zamfara ve Kebbi'de yaptığı vaazları, cihadının başlayış sürecini, cihad sonrasında gelişen olayları ve ölümüne kadar yaşananları sunmaktadır. Bu eser de Şehu'nun ismi etrafında efsane ve harikuladeliklerin yaftalanmasına, hakkında keramet ve menkıbelerin benimsenmesine yol açtı. Şehu ismine o kadar çok kutsiyet atfedilmekte ve Şehu'ya o kadar çok saygı duyulmaktaydı ki, Şehu Osman'ın ölümünden sonra, Sokoto'da Kadiriyye Tarikatının Osmaniye isimli alt şubesi teşekkül ettirildi. Bu durum dinî anlamdan öte, halkların Sokoto devletine sadakatine yol açmakta ve Sokoto devletinin vatandaşı olmalarına, yani siyasî gücün benimsenmesini ortaya çıkarmaktaydı. Şehu'ya sadakat duyan kitleler, onun müridi olmaktan kendilerini şanslı saymakta ve ona duydukları saygı ve hürmet nedeniyle kendilerinin de Allah'ın lütuf ve rahmetine mazhar olacaklarına inanmaktaydılar. Daha çok Sokoto bölgesinde yayılan Osmaniyye, Hilafet coğrafyasında çok sayıda taraftar edinmeye başladı. Bu hızlı yükseliş, Hilafetin son dönemlerinde ve İngiliz işgali sürecinde eski gücünü yitirmekte ve etkisini kaybetmekteydi. Fakat Kuzey Nijerya halklarının bağımsızlık hareketlerinde, Hausa/Fülânî kültürünün yeniden ihyâsında ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan İslâmî diriliş hareketlerinde Osmaniyye büyük ölçüde sembol hâlini almakta ve yeniden popüler konuma gelmekteydi.

Hilafetin başlarında ulemanın en gözdesinin Muhammed Bello olduğunda şüphe bulunmamaktaydı. Arapça kaleme alınmış doksandan fazla eserinin olduğu ifade edilmektedir. Eserlerinin çoğunluğu İslâmî tartışmaları içermekteydi. Sokoto Halifeliğinin ahir zamana vurgu yapan resmî ideolojileri ve mehdilik düşüncesini konu edinen eserlerinin özel bir önemi bulunmaktaydı. Ahir zamana, Mahkeme-i Kübra'ya ve Mehdi'nin gelmesine yardım etmek amacıyla cihad başlatılmış ve hilafet kurulmuş, böylece Mehdi gelinceye kadar istenen ortam sağlanmaya çalışılmıştır. Halifenin eserleri, Hausa'da yeni tasavvufî düşüncelerin yayılması açısından da ayrı bir öneme sahiptir.

g. Sokoto Halifeliğinin Zayıflaması ve İdealin Tükenişi

1260/1844'ten itibaren gelişen olaylar, alışılan huzurlu hayat ortamını her geçen gün kaybettirmekteydi. Bu tarihten itibaren, Kebbi, Zamfara, Gobir ve Katsina muhalifleri Hilafet merkezine yönelik baskın ve saldırılar düzenlemekteydi. Hilafet etkinliğini zayıflatmakta, onları bastırmakta zorlanmakta, her birinin hakkından gelebilmek için ne askerî müdahâle yapabilmekte ne de siyasî çözümler sunabilmekteydi.

Bundan dolayı, düşmanları üzerinde kesin hakimiyet kuramayacakları gerçeğini kabul etmek zorunda kalmışlardı. Dâru'l-İslâm diyarı artık pek de emin bir konumda bulunmamaktaydı. Ribatlar yeterli değildi. Asayiş ve düzenin sağlanabilmesi için mağlubiyet ve uzlaşma şartlarını kabul etmekten başka çare kalmamıştı. Aslında hilafet karşıtlarının da hilafet merkezini tacizden öte fazla bir şey yapabildikleri görülmemekteydi. Zira rahat hareket edebilecek ortamdan yoksun bulduklarını düşünmekteydiler. Ayrıca, eyalet emirleri ve Şehu'nun sancaktarları hâlâ halifeye destek vermeyi sürdürmekteydi. Halifenin iktidarı tehdit altında bulunduğu zaman bile, onlar halifeye yardım etmenin çabasını gütmekteydiler. Dolayısıyla ne hilafet merkezi ne de muhalifleri zafer için kesin sonuç alabilmekteydi. Kendini yenileyemeyen ve uyum ortamı gerçekleştiremeyen dâru'l-İslâm düşüncesi, muhaliflerine tepkisel yaklaşımda bulunmanın ötesinde pek fazla çözüm önerileri üretememekteydi. Kuzeyde Katsinawa ve Gobirawa ile anlaşma yapmak zorunda kalındı.

Hilafetin üstesinden gelmek zorunda kaldığı bir diğer problem, saltanat içi rekabetlerdi. Fethedilen bölge halklarının muhtariyet peşine düşmeleri huzursuzluk yaratmaktaydı. Ama isyan güçleri hilafet makamının izlediği tutumdan rahatsızlık duymaktaydı. Halife Muhammed Bello'nun saltanatı döneminde, onun manevî ve siyasî kimliği bu gibi eğilimlerin gün yüzüne çıkmasına imkan vermemekteydi. Fakat nüfuz bakımından daha zayıf konumdaki halefleri bir kısım güçlerce tasfiye edildiler. Sokoto Hilafetini zayıflatan isyan hareketlerinden biri Hadejia'lı Emir Buhârî isyanıdır.

Emir Buhârî metanetli, sabırlı, kararlı ve inatçı bir kabile reisidir. Şehirleri Sokoto'ya bağlı idi ve merkezden atanan valilerce yönetilmekte idi. Şehir halkı da yıllardır Sokoto'ya sadakat duymaktaydı. Komşu ülkelere baskınlar düzenlediği, oralarda köle ticareti yaptığı ve bu nedenle tahttan indirildiği için Halife Aliyu Babba'ya tepki duymaktaydı. 1267-8/1851 yılında Buhârî isyan etti. 1279-80/1863 yılında gerçekleşen ölümüne kadar bağımsızlık idealini sürdürmeye çalıştı. İsyanı mevzi olarak başarılı olduğundan, diğer emirlerin halifeyi desteklemelerine ve Buhârî ile irtibatlarını kesmelerine yol açtı. Hadejia isyanı halifeye karşı meydan okuma cüreti anlamına gelmesine rağmen, hilafet tahtını sarsacak ciddi bir tehdit halinde bulunmamaktaydı. Zira kısa zamanda bastırılan bir isyan hareketiydi.

Aynı şekilde, hilafet temsilcileri icraatlarını İslâmî kavramlara uygun bir hâle getirmeye çalışmaktaydı. Devlete karşı girişilen isyan hareketlerine yönelik tutumlarında İslâmî anlayışa riayet edilmekteydi. İsyancıların kendilerini haklı çıkardıkları ve destek arayışında baş

vurdıkları yegane anlayış, mehdilikti. İsyancı liderler, ne kendilerinin ne de Sokoto Halifesinin mehdi olmadıklarını öngörmekteydi. Mehdinin geleceğini umut eden ve bekleyen kitleleri halifeye karşı kendilerini desteklemeye davet etmekteydiler. Mehdinin gelmesi ile toplumda sosyal ve siyasî umutsuzluklara son verileceği, umutsuzlukların biteceği düşünülmekteydi.

Muhammed Bello'nun torunu Hayatu dan Sa'idu'nun isyanı kendisinden bahsedilmesi gereken bir diğer önemli isyan hareketidir. Hayatu'nun hoşnutsuzluğu iki sebebe dayanmaktaydı. Birincisi babasının hilafet idaresinin dışında tutulması iken, diğeri ise kendisini devlet başkanlığına ehil olarak görmesidir. Sokoto Hilafetini eleştirdiği eserlerinde daha sonraki anlayışı destekleyen verilere rastlanmaktadır. Ama her iki bakış açısı da bir diğeri ile ilgili bulunmaktadır. Babasının sistem dışı bırakılmasından içerlemiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hakkı gasbedilen babasının yegâne varisinin de kendisi olduğunu düşünmekteydi. Kendisinden Sokoto'yu terk etmesini isteyen Halife Mu'azu'nun isteği üzerine 1291/1873 yılında Sokoto'dan ayrıldı. Ayrılırken de muhaliflerine karşı ufak tefek kırgınlık duyguları beslemekteydi. Kur'an'da tutumlarından dolayı kınanan ilk dönem İslâm düşmanlarının ayak oyunlarını andıran tutum sergilediklerini düşünmekteydi.

Allahum, beni düzenbazların hilesinden koru.

Fitnecilerin fitnesinden, fesatçıların fesadından koru.

Hasetçilerin hasedinden, düşmanların saldırısından koru.

Tahrîkçilerin tahrîkenden, hainlerin hıyanetinden koru.

Muhammed Mustafa'nın o güzel ismi hürmetine,

Makam-ı Mahmud hürmetine beni düşmanlarımdan muhafaza eyle.⁷

Adamawa'ya giden Hayatu dan Sa'idu, burada Sudan Mehdisi Muhammed Ahmed (ö.1302/1885) ile irtibat kurdu. Sokoto'da halife ile eyalet emirlerini Sudan Mehdisinin samimi olduğu konusunda ikna etmeye çalıştı. Hatta kendisinin, Batı Sudan'da Mehdi Muhammed Ahmed'in temsilcisi olduğunu dile getirdi. Sokoto Halifesi Mehdi Muhammed Ahmed'in Batı Sudan temsilcisi kabul edilmekte, Mehdi gelene kadar Sudan siyasetinin uhdesine verildiği düşünülmekteydi. Hayatu kendisinin Mehdi'nin temsilcisi olduğunu belirtmesi ile bir takım beklentilerini ima etmekteydi. Ama çabalarında başarısız oldu, adamları ile Adamawa'ya kapanıp kaldı. Daha sonra, 1310/1893 yılında kuzeydoğu istikametine hareket edip, Baghirmi'de Rabih'in güçlerine

7 Hiskett, *Hausa Islamic Verse*, ss. 97-98.

katıldı. Rabih, Sudanlı, Mısır idaresinin baskısından buraya kaçan ve Sudan Mehdisi ve Halifesi Abdullah b. Muhammed ile yakın temas kuran Zübeyr Paşa'nın bir taraftarı idi. Bir defasında, Hayatu Sokoto'ya dönüp, Rabih'in de desteği ile Halifeye iddiasını kabul ettirmeye çalışmak istedi. Bu işbirliğinin neticesi olarak Rabih, Sokoto'ya saldırı hazırlıklarında bulundu. Fakat bu saldırı planı, menfaate dayanmamakta ve çıkar ilişkisi amacını gütmemekteydi. Çünkü kendisi Bornu'yu işgale yeltenen Fransızların baskısı altında bulunmaktaydı. Yanlış anlaşılmalari ortadan kaldırmak için, bir noktaya da dikkat çekmemiz yerinde olur. Aslında Rabih'in Sokoto Hilafeti ile bir alıp veremediği yoktu, Hilafet merkezi ile samimi bir ilişkisi bulunmakta, dostane yakınlığını devam ettirmekteydi. Ama ne kadar samimi ve iyi niyetli olursa olsun, Sokoto Hilafeti kendisinden çekince duymakta, devlet için kendisinin tehlike teşkil edeceği korkusunu taşımaktaydı. 1315/1897 tarihinden itibaren Hayatu ile Rabih'in arası açılmaya başladı. Hayatu'nun grubu ile Rabih'in oğlu Fadlallah ekibi arasında kavga ve çatışma ortaya çıktı. Rabih, Fransız istila ve yayılcılığına karşı sergilediği direniş hareketinde vefat ederken, Hayatu 1315/1898 yılında Fadlallah'a karşı giriştiği savaşta hayatını kaybetti.

Hayatu'nun başarısızlığının en önemli sebebi, Sokoto Hilafetine karşı sergilediği muhalefette ve Sudan Mehdisi'ne destek veren çalışma stratejisinde Adamawa Emiri ile diğer emirleri kendisine destek olmaları konusunda ikna edememesidir. Diğer bir faktör ise, Rabih'le gerçekleştirdiği son ittifak girişimini devam ettirememesidir. Bununla birlikte, hem Rabih hem de Hayatu, Sokoto Hilafeti için birer tehlike işareti olarak belirdi, kendilerini dizginlemek ve onlardan gelebilecek sıkıntıların önünü almak uğruna Hilafet bir takım zorluklarla karşılaştı.

Hilafete karşı gerçekleşen bir diğer Mehdi isyanı ise Liman Yamusa Hareketidir. 1299/1882 yılında kendisiyle birlikte pek çok taraftarının da desteğini getirdiğini söyleyerek Dutsin Gadawur'dan Sudan Mehdisine katılmak için Nilotic Sudan'ına gelmiştir. Halife'nin direktifleri ile hareket eden Misau ve Hadejia Emirlerinin askerî tepkileri ile önu kesilmiş, hareket sahası ortadan kaldırılmış oldu.

Hayatu dan Bello'dan esinlenen Cibril Gaini Hareketi de bir takım ciddi sorunlara yol açan akımdır. Kendisi Gombe Emir'ine karşı direniş sergileyen, Burmi'de kendi hükümranlığını gerçekleştiren, Mehdi'yi beklediğini iddia eden birisidir. Gombe Emirliğini istila ederken, aynı zamanda komşu Emirliklere de saldırılar düzenlemiştir. Halifenin olanca engellemelerine, güvenlik önlemlerine rağmen, sömürge valisi Lieutenant komutasındaki İngiliz işgal güçlerine mağlup olduğu 1902 yılına kadar varlığını devam ettirebilmiştir. 1290-1300/1873-1882 yılları

arasında gerçekleşen Mehdi ayaklanmaları önemli bir yer tutmaktadır. Anlayışlarına göre yüzyılın başında Mehdi'nin gelmiş olması gerekmektedir, bu nedenle Mehdi ismi o tarihlerde popüler bir kimlik taşımaktaydı.

Halife'nin otoritesine yönelik iki önemli olay daha gerçekleşmiştir. Birisi Talata Mafara sorunudur. 1308/1891 yılında, Zamfara'ya bağlı Talata Mafara bölgesinin Emiri Halife'ye bağlı kalmayı, topraklarına hükümdarın müdahil olmasını reddetti. Halife onu ve işbirlikçilerini diğer emirlerine ifşa edip, yapılan başkaldırıyı bastırdı. Sarkin Mafara ve müttefikleri sonunda Halifeye teslim olmak zorunda kaldılar. Bu olayda Halife'nin arka güçleri konumundaki emirlerinin destek ve yakın ilgisi önemli rol oynadı.

Kano Emiri'nin 1311/1893 yılında ölümüyle, yerine kimin geçeceği sorunu ortaya çıktı. Halife, Kano Eyalet Meclisi ile halkın çoğunluğunun tasvip etmediği birini atamak istedi. Kano idaresine aday iki isimden birinin ölümü ile de yerel idare ve sivil halkın tepkisi artmaya başladı. Diğer isyanlarda olduğu gibi, bu tepki hareketine karşı da, merkezi otoriteye destek vermek için eyalet valiliklerinden önemli katkılar gerçekleşti. Bu olayların her biri, hilafet kurumlarca benimsenen dâru'l-İslâm anlayışının bir tezahürleriydi. Halife'nin fiilî otoritesinin bulunmadığı bölgelerde, kendisinin yakın destekçileri, kendisine samimi bağlarla bağlanan komutanları, eyalet valilerinin destekleri ile bölgeye sahiplenilmekte, hilafet merkezine bağlanmayanları isyancı diye lanse etmekte ve güçlü askerî birliklerle bunları bastırmaktaydılar. Eyalet valileri eyaletlerinde İslâmî bir otorite tesis etmek için şer'î anlayışı uygulamaya çalışmaktaydı. Halife, şeriatı temsil etmekteydi, dolayısıyla ona karşı gerçekleşen isyan hareketleri şeriata karşı girişilen isyan hareketleri şeklinde takdim edilmekteydi. Bireysel tercihler peşinde koşmuş olsalardı, eyalet valileri hem kendi hem de halife otoritesine zarar vermiş olacaktı. Halife ile kişisel sorunları bulunabilir, bir takım iç çekişmeler yaşanmış olabilir, ama bu yaşananlar halifeyi devirme noktasına, halifeye karşı ayaklanma durumuna sevk ettirmemiştir. Hatta, halifenin otoritesi ciddi tehditlere maruz kaldığı zaman, hemen kendisine destek olmakta, kendisine karşı budalaca vefasızlık göstermemekteydiler.

h. Kıyamet Alametleri İle Yorumlanan Acı Günler

Söylenmesi gereken bir önemli nokta da hilafet merkezinin artık İslâmî ideallerle duygusal bağının gittikçe zayıflamış olmasıdır. Bu idealist yaklaşım daha çok siyasî sistemlerinde dikkat çekmekteydi. Özellikle Şehu dönemlerinde siyasî irade klasik dönem İslâm devlet yapısına

ciddi düzeyde uyum sağlamaya çalışmaktaydı. Fakat siyasî sistemleri Hz. Peygamber (s.)in Medine’de teşekkül ettirdiği yönetim yapısından çok, Bağdat’teki Abbasi Hilafetini andırmaktaydı. Aslında teorik planda her şey şeriata uymaktaydı. Pratikte ise çoğunlukla şeriata uygun hareket edilmekte ise de bazı noktalarda eski Habe Sultanlığının siyasî gelenek ve tecrübelerine göre hareket edilmekteydi. Siyasî içerikli eski Habe Sultanlığına ait unvanlar terk edilip, onların yerine klasik Arap unvanları benimsenmekteydi. Örneğin, polis komiserine valu’ş-şurta, askerî kumandana emîru’l-ceyş gibi isimler verilmekteydi. Hatta ulemaya mahkeme yargıçlığı anlamında kadılık ve diğer bir takım resmî görevler verilmekteydi. Benzer şekilde, vergi sistemi ilk dönem İslâmî uygulamalarına uygun bir şekilde yerine getirilmekteydi. Fethedilen bölgelerdeki halk, hicri birinci, miladi yedinci asırdaki uygulamalara benzer tarzda zimmî olarak kabul edilmekte ve kendilerinden resmî otoritenin boyunduruğu altında yaşadıkça haraç vermeleri istenmekteydi. Sokoto Halifeleri bireysel yaşamlarında, asr-ı saadet dönemi halifelerini taklit etmekte ve onları örnek almaktaydılar. Devletin resmî görevlerini icra eden vezirler, ilk vezir Gidado dan Laima’nın eşi ve Şehu’nun kızı Malama Nana Esmâ’nın etkinliği ile sürdürülen tasavvufî geleneğe riayet etmekteydiler. Edebî yapıtları ise muttaki hayat tarzlarını, ilk dönem Arap edebiyatının karakteristik özelliklerini ve yapı tarzını yansıtmaktaydı. Hilafetin ilk dönemlerinde, ulema ve suleha dinî söylem ve ilmî eserlerini daha çok manzum bir tarzda kaleme almaktaydı. Yazılan şiirlerin içeriğinde vaaz ve irşad, kaside ve naat, özellikle Hz. Peygamber (s.)’in medh u senası ve diğer şiir temaları yer almaktaydı. Benzer şekilde, Hz. Peygamber (s.)’i metheden metinlerde onun örnek alınmasından, sünnetine bağlılıktan bahsedilmekte, özellikle sûfi çevreler tarafından tarihi kişiliği net bir şahsiyet olarak insan-ı kâmil şeklinde değerlendirilmekteydi.

Toplum, cihad sürecinde kazanılan zaferlerin etkisi ile Muhammed Bello döneminde yüksek moral ve güvene sahip bulunmakla birlikte, zamanla realite ile yüzleşmeye, gerçekleri görmeye başladı. Geçmişe özlem zamanın şartlarını zorlamakta, geçmişteki zaferlerle avuntu yaşanan güven bunalımına yol açmakta, klasik dönem İslâmî yönetim tarzları uygulanamaz hâle gelmekte idi. Her ne kadar İslâmî duygu ideal olarak benimsense bile, toplumun geniş kesimi tarafından benimsenen töreler varlığını devam ettirmekteydi. Dış dünya, dâru’l-İslâm ve dâru’l-harb ya da dâru’l-küfür diye yapılan sınıflamada ikinci planda kalmayı kabul etmemekteydi. Zimmîler, zimmî statüsünü benimsememekte, ilahî buyrukla kendilerinden alınması emredilen halifeye vergi ödeme yükümlülüğünü kabul

etmemektedirler. Her geçen gün İslâmî idealden uzaklaştıkları için işler sarpa sarmakta ve keşmekeşlik yaşanmaktaydı. Hem vezirler hem halifeler bireysel boyutta, birer politik kişilik sergilemekten çok tasavvufî kimlikleri ile takva ve vera sahibi şahsiyetler olarak hayatlarını idame ettirmektedirler. Kitlesel sorunları kıyamet gününün alametleri şeklinde yorumlama eğiliminde bulunmakta, kontrolü sağlamanın çabasını gütmektedirler. İngiliz işgalinden önceki dönemde son Sokoto veziri olan Buhârî'nin şu şiiri, bu hissiyatı açıkça terennüm ettirmektedir:

Beni rahatsız eden şeyin ne olduğunu soruşturuyorsan,

Dünün şartları bugün farklılaşmıştır.

Tedirginim, kafam karışık.

Bize ne oldu böyle, gücümüz kaybolmakta.

Bize yazık oldu ey halkım, gelin kuşlar gibi Hakk'a uçalım.

Tıpkı bilge ecdadımızın yaptığı gibi.

Kıyametin vukuunu görmemiz an meselesi.

Hükümdarlarımızın, alimlerimizin hep kaygı ve korku içinde Allah'a yakardıkları an.

Erdemlilerimizin ve şehitlerimizin seslerini duymaktayım.

Onlar her şeyin en güzelini yapmaya çalıştılar.

İnanıyorum ki, şimdi onlar bize emaneti koruyamıyorsunuz diye haykırıyorlar.⁸

Hiç şüphesiz tablo aslında bu kadar da karamsar değil. Halkın ruhsal yapısı sürekli değişiklik arz etmekteydi. Şu bir gerçek ki, Sokoto siyasileri halkın gündeminden uzak değillerdi, iktidarları süresince üzerlerine düşen gereksinimleri yerine getirme çabasını göstermekte ve halkın sorunlarını çözümlenmeye çalışmaktaydı. Hiç şüphesiz, Müslüman halklarla dostane ilişkiler kurmakta, sevgiye dayalı diyalog ortamı geliştirmekte, sorumluluk bilinci ile hareket etmekte, mutlu bir yaşam sürmekte, kendileri ile barışık yaşamakta ve kendilerince mutlu olmaktaydılar. Kanaatlerine göre, artık kıyamet yaklaşmakta ve dünyanın son günlerini yaşamaktadırlar. Bu nedenle hiçbir şeyin huzurlarını bozamayacağını, inançlarına olan sadakat ve bağlılıklarından kendilerini hiçbir şeyin koparamayacağını söylemekteydiler. Vezir Buhârî'nin dediği gibi, onlar Allah korkusunu hep yüreklerinde taşımaktaydılar. Bu gerçeği onlar, hem vicdanen hem de kalben hissetmekteydiler. Zira bir süre sonra üzerlerine abanan, ülkelerini işgale kalkışan yüksek donanımlı teknolojiye sahip İngiliz

8 Hiskett, *age*, ss.76-77.

işgali karşısında, savaş meydanlarında ölümden kaçınmamakta, fedakarlıktan uzaklaşmamakta ve umutlarını yitirmemekteydiler. Fakat bu ve bunun gibi şiirlerde görüleceği üzere, örnek İslâm toplumu idealleri gerçekleşmemesinin düş kırıklığı yaşanmaktaydı. Bu düşünce muhtemel sıkıntılar ve ıstıraplarla açıklanabilir. Onlar şunu gayet iyi biliyorlardı ki, insan üzerine düşeni yapmalı, inandığı gibi yaşamalıdır. Zira, bir gün mutlaka karşılığını bulacak, huzura kavuşacaktır.

1. Güneyde Kazanılan Fetihler ve Yeni Topraklar

1. Nupe

Etsu Muhammadu'nun vefat tarihi olan 1220-21/1805 yılında, batıdaki Majiya ile doğudaki Jimada eyaletleri arasında bulunan Nupe'deki siyasî tartışmalar idareyi iyice zayıflattı. Nupe'de ikamet eden Toronkawalı meşhur İslâm alimi Malam Dendo, Majiya ile işbirliği yapıp Jimada'ya karşı Majiya'ya destek verdi. Bir süre sonra Malam Dendo Majiya'nın danışmanı konumuna yükseldi. Bunun akabinde Müslüman Fülânîler, Majiya'nın karargahının bulunduğu Raba şehrine akın etmeye başladı. Bununla birlikte Majiya, Malam Dendo'nun nüfuzunu kıskanmaya başladı, Malam Dendo ile arası açıldı ve onun Fülânî taraftarlarını çevresinden uzaklaştırdı. Bu gelişmeler üzerine Malam Dendo, daha çok Alimi diye tanınan Ilorin'li Malam Salih ile ittifak yapıp, eski düşmanı Jimada'nın oğlu İdrisu tarafını tutmaya başladı. Hatta Majiya'ya saldırı düzenledi. Fakat aldığı mağlubiyet sonucu tekrar Raba'ya dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Malam Dendo, Şehu Osman Hareketine destek vermeye koyuldu. Fülânî Generali Aliyu Jedo, 1225/1810 yılında, Nupe'ye karşı askerî bir sefer düzenledi. Malam Dendo'yu burada Sarkin Fülânî konumuna getirmeye çalıştı. Malam Dendo, kısa zamanda, ismen varlıklarını sürdüren Nupe Etsu'sundan sonra Nupe'nin fiili yöneticisi konumuna geldi. Malam Dendo 1248-49/1833 tarihinde vefat ettiği zaman, yerine Fülânî eşinden olma oğlu Osman Zeki (Usumanu Zaki) geçti. Böylece Nupe sarayında Nupe kanı taşımayan bir siyasetçi tipi belirmeye başladı. Osman Zeki'nin kendisini emir ilan etmesi ile Nupe resmen Fülânî eyaleti hâline gelmiştir. Yarı Nupe ve yarı Fülânî halklardan teşekkül eden Masaba Emirliği de daha sonra Osman Zeki'nin uhdesine verildi. Osman Zeki, aynı zamanda, bölgenin aşağısında yer alan Kontagora Nagwamatse ile de ittifak gerçekleştirdi.

2. Ilorin

Yorubaland'da Fülânî Emirliğinin kurulması Nupe'dekine benzer bir

seyir izlemiştir. Yorubalıların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve Old Oyo'nun nüfuz kaybına maruz kalması, Yoruba askeri kumandanı olan Afonja'nın İlorin'deki meşhur Fülânî alim Malam Alimi'nin halifesi Malam Salih'le ittifak yapmasına yol açtı. Malam Salih, Hausa'lı ve Fülânî asıllı Müslümanların İlorin'de toplanmalarını istedi. Afonja, Malam Salih ve taraftarlarının desteği ile, 1232-3/1817 yılında Alafin'e karşı ayaklanma gerçekleştirdi. İlk başlarda galip konuma geldi. Fakat sonradan Müslüman müttetikleri ile arası açıldı. Onlardan kurtulmaya çalıştı ama onlara karşı sürdürdüğü bir savaşta hayatını kaybetti. Malam Salih de 1238/1823 yılında vefat etti. Malam Salih'ten sonra Müslüman cemaatin başına oğlu Abdüsselam geçti. Abdüsselam kısa zaman içerisinde Afonja güçlerini mağlup etti ve İlorin'in yegane hükümdarı konumuna yükseldi. Gwandu Emiri tarafından kendisine bağımsızlık sembolü olarak bayrak takdim edildi. Böylece İlorin, Sokoto Halifeliğine bağlı bir eyalet konumuna gelmiş oldu.

İlorin'in ele geçirilip, Yorubaland'da İslâmî bir taht tesis etmek için pek çok gayret ve çaba gösterildi. Ama burada İslâm'ın kabul edilmesi hemen gerçekleşmiş bir olay değildi. Afonja'nın başlattığı isyan Yoruba'lı gayr-i Müslimleri, Müslüman kitlelere karşı biletti. Yapılan baskı ve zulümler sonucunda pek çok Müslüman İlorin ya da başka İslâm diyarlarına kaçmak zorunda bırakıldı. İlorin dışında kalan Yorubaland'da İslâm kültürü uzun süre zafiyet yaşadı. Müslüman İlorin halkı, Yoruba halklarına karşı düşmanimsı tutum sergiledi. 1256/1840 tarihlerinde sular durulmuş ve taşlar yerine oturmuştu. Fülânîlerin akın etmesiyle entelektüel birikim bakımından zenginleşen İlorin, artık Yorubaland üzerinde etkin rol oynamaya başladı. Fetih hareketleri ile bölgede İslâm kökleşmeye, iyice yerleşmeye muvaffak oldu. Erken dönemlerde baskı ve zulümlere maruz kalan Müslümanlar, gösterdikleri dirayetli çabalar sonucu bölgelerinde İslâm'ın birer tebliğcisi, dinin esaslarını insanlara öğreten birer bilge şahsiyetler hâline geldiler. Kendi vatandaşları arasında olduğu kadar, Merkezi ve Batı Sudan yörelerinde de İslâm'ın yayılmasına katkıda bulundular.

3. Kontagora

Dağılan Sokoto Halife ailesinin üyelerinden biri de Nagwamatse idi. Şefleri Ömer Nagwamatse (Umaru Nagwamatse) liderliğinde güney istikametindeki uzak sahalara kadar yayılmış, buralarda İslâm'ın yayılmasını sağlamak, buraları dâru'l-İslâm hâline dönüştürme uğrunda etkili konuma gelmeye çalışmışlardır. Şeyh Ömer 1275-6/1859 yılında, Gwandu'nun güneyinde yaşayan bir aşiret ve kabile grubuna ait toprakların büyük çoğunluğunu ele geçirdi. Sokoto'nun siyasî yetkilileri

tarafından kendisine bir sancak verildi. Onun faaliyetlerini cihad hareketi olarak niteleyen siyasiler, kendisine resmi destek verdiler. Dolayısıyla bu tür girişimlerle Şeyh Ömer, yeni Kontagora Emirliğini tesis etti. Gelişen süreç içerisinde öyle bir konuma yükseldi ki, her geçen gün Sokoto Hilafetini zor duruma bıraktı. Fakat herhangi bir şekilde isyana kalkışmadı. Şeyh Ömer Nagwamatse ve halefleri ismen Sokoto'ya bağlı kaldılar ve geçimlerini ganimet yollarından sağladılar. Sonraki dönemlerde kimi taraflarının talan ve soyguna varan tutumlarından dolayı Halife kendilerini cezalandırmakta ve önlerini almaya çalışmaktaydı. Nagwamatse üyeleri ile müttefikleri Nupe Emiri Masaba, Zaria'nın güneyine ve Gwariland bölgelerine köle edinmek için baskınlar yapmakta, her tarafı yakıp yıkmakta, hatta gayr-i müslimler kadar Müslümanları bile köleleştirmekteydiler. Halifenin onları kontrol edip dizginleyememesi, devlet temsilcilerinin de işin çığırından çıkışını görmelerine, çaresiz kalmalarına ve rahatsızlık duymalarına yol açtı. Nagwamatse kendini yegane güç odağı olarak kabul etmekte ve Sokoto'nun acizliği ayan beyan görülmekteydi. Durum ciddiyetini artırdıkça, ulema, özellikle de 1266/1850 yılından sonra tanınan meşhur şair Muhammed Na Birnin Gwari tarafından sert eleştiriler yapılmaktaydı. O, halkına zulmeden Nagwamatse hakkında şunları söylemektedir:

Bu dünyanın insanlarını, dağlı ve köylü halkları küçük görme.

Zorbaların yaptığı gibi istimlake kalkışma.

Onların yurtlarında at oynatma, oraları kendine mal etmeye kalkışma.

Adamların hakları olmadığı, kendi alın terleri ile kazanmadıkları halde, Köylülerin mallarını zorla talan ediyorlar, utan.⁹

Nagwamatse ve müttefiklerinin yaptığı aşırılıklar, Sir Frederick (daha sonra Lord, Lugard olan)'in devreye girmesine, Hilafet merkezi ile aralarında arabuluculuk yapmasına yol açtı, ama sergilenen bu taşkınlıklar Hilafetin düşmesine yol açtı. Dolayısıyla, Halife'nin otoritesini sarsan tehlikeler Gobirawa ya da Kebbi gibi isyancı bölgelerin ikinci kuşak nesillerinden değil, bizzat Hilafet merkezi içerisinde yeni, acımasız, pervasız güç odaklarından, yani bizzat kendi içerisinde gelmiştir. İsmi geçen bu zümreler hilafet merkezinin güney istikametinde genişlemesinde, güç ve otoritesinin yaygınlaşmasında her zaman müspet yönde rol oynamışlardır. Gerçi, onlar vasıtasıyla vücuda getirilen yeni dâru'l-İslâm sahaları, eskisinden daha güçlü ve önemli bir konuma gelmiştir. Güç kullanarak egemenlikleri altına aldıkları güneyli

9 Hiskett, *age*, s.100.

aşiret ve kabile üyeleri Gobir ve Katsina Habelilerine oranla daha az bütüncül ve daha zayıf bir yapı arz etmekteydi. Fetih hareketlerine karşı tepkileri kırık pörçüktü. Hatta Kontagora ve Nupe, Borno'dan o kadar uzaktı ki, Sokoto devleti içerisinde barınamayan Rabih'in önyak olduğu ayaklanma Borno'ya herhangi bir zarar verememekteydi.

Bu tip yörüngesini değiştiren güçler, güney istikametinde ele geçirdikleri imkanlarla o kadar zalimane tutum sergilemekteydiler ki, elde edebildikleri tüm olanak ve imkanları kendi çıkarları için acımasızca kullanmaktaydı. Ama şu gerçeği de kabul etmek gerekir ki, Sokoto Hilafeti kolaylıkla mağlup edilirken, ileri kol niteliğindeki bu güç merkezleri İngiliz işgaline karşı güçlü direniş sergilemişlerdir. Sokoto Hilafeti varlığını Burmi savaşında alınan yenilgi ile fiilen varlığını sona erdirmiştir.

1308/1890 tarihinden itibaren Sokoto varlığını manevî otoritesi ile sürdürmeye çalışmış, ama onun bu manevî otoritesi ciddiye alınamayacak kadar zayıf ve düşük düzeyde kalmıştır. Sonradan türeyen Kontagora liderleri bile Hilafete talip olur konuma gelmiştir. Sokoto'nun maruz kaldığı bu zafiyet karşısında beklentilerine ulaşabilmek için hilafet merkezine dış geçirebileceklerini düşünmüşlerdir. Hilafet merkezi, bu durumda bile varlığına kastedenlere karşı denge unsuru olmuş, şeriatın muhafızı ve sünnet-i seniyyenin hamisi olarak etkinlik göstermiştir. Zafiyeti kabul etmeyen hilafet merkezi, tüm çabasıyla hilafetin yıkılışının önünü almaya çalışmıştır. Aslında hilafet merkezinin karşılaştığı problemler sadece kendilerine özgü değil, Batı Afrika yöresine özgü yılların biriktirdiği ciddi sorunlardı. Hilafet, tüm bunlara rağmen, hayatiyetini sürdürmüş ve kendi başına bu sorunların üstesinden gelmeye çalışmıştır.

i. Sokoto Hilafeti'nde İslâm Kültürünün Gelişimi Ve Masina Devleti

Halife Muhammed Bello'nun güttüğü siyaset gereğince, ribat kuruluşunu yaygınlaştırmaktaki amaçlarından biri İslâm'ın yayılmasını sağlamaktı. Kurulan ribat teşkilatları sadece askerî garnizon işlevini görmemekte, İslâm'ı yeni kabul eden kitlelerin eğitimini sağlamak, onlara dinin öğretimini gerçekleştirmek için ulemanın da barındığı merkezlerdi. Kurulan külliye niteliğindeki site işlevini gören bu merkezler, çevre halkların ve komşu yörelerin de dikkatini çekmekteydi. Çevre bölgelerden ribat şehirlerine ticaret ve başka amaçlarla gelen şahsiyetler sadece dinî anlayış hakkında bilgi edinmemekte, aynı zamanda dinî hayatı gözlemleyebilmekteydiler. Bu gelen kitleler İslâmî mimarinin genel yapısını, İslâmî giyim tarzını, Müslümanların cemaatle namaz kılmaları, cenaze merasimleri ve evlilik törenleri gibi İslâmî

etkinlikleri yakından görmekteydi. Yeni ribat şehirleri, çevre bölgelerde İslâm'ın yayılmasına önayak olan, İslâm'a yayılma imkanı bahşeden, özellikle de köylü yerleşim birimlerinde etki uyandıran ve geniş coğrafyalarda İslâm'ın hızla yayılmasına imkan hazırlayan merkezlerdi.

Islahatçılar, başta Hausa olmak üzere gittikleri her yerde, kendi anadillerinde şevk, coşku ve heyecan içerisinde ilahiler, kasideler ve dinî şiirler okumaktaydı. Hausa dilinde yazılan ajami (el-câmî) isimli el yazma eserlerin Kano'lu Mohamman Rumfa döneminde (867-904/1463-1499) yazılmaya başlandığı söylenmesine rağmen, kısmen de olsa yerel lehçelerde ve halkın kendi anadillerinde bu şiirleri yazmayı sürdürdükleri bilinmektedir. Son derece değerli ve pahalı olarak kabul edilen ve sadece ulemanın yazabildiği bu kitaplar, aynı zamanda, klasik Arapça metinlerini içermekteydi. Bununla birlikte, ıslahatçılar yerel dillere, kendi dillerine yapılan çeviri ve tefsirlere özel bir önem vermekteydiler. Elden ele dolaşan bu metinleri okuyup ezberleyenlerin, cenneti hak kazanacakları ifade edilmekteydi. Hatta, İslâmî propaganda amacıyla bu eserler ve metinler çoğaltılmakta, elden ele dağıtılıp ülke dışında, farklı kitlelerin ellerinde de rastlanmaktaydı. İlahi ve kaside şeklindeki manzum dinî metinlerin okunması aşinalık kazanmakta, Arapça el yazmaların yazılabilmesi gittikçe kolaylaşmaktaydı. Fülânî cihadının başladığı dönemlerde ve arifesinde Fulfulde ve Hausa dillerinde yazım geleneği hızlı bir artış göstermekteydi. Hilafet döneminde bu gelenek büyük ölçüde ve özel titizlikle devam ettirildi. Şehu'nun ölümünden sonra dünyaya gelen oğlu Malam İsa ve kızı Esmayel yerel dillerde velut şairlerdi. Onların ve diğer şairlerin şiirleri, el yazmaları ve ortaya koyduğu çalışmalar sadece Sokoto'da değil, diğer tüm eyaletlerde elden ele dolaşmakta, tanınmakta ve büyük bir titizlikle okunmaktaydı. Fulfulde ve Hausa dilinde gözle görülür derecede artış gösteren İslâm kültür ve edebiyatı İslâmî ideallerin benimsenmesinde önayak olmuşlardır. Bugün bile bu iki dilde ortaya konulan ürünler klasik Arap edebiyatı ile yarış edecek kadar hızlı bir artış göstermektedir.

Erken dönem ıslahat önderleri tarafından uzun yıllar ortaya konulan bu çalışmalar, daha sonra hilafet merkezi tarafından organize edildi. Bunların en önemli temaları, dünya hayatı, ölüm ve tabiat gibi konulardı. Örneğin, hayat ve ölüm hakkında bazı Batı Afrika insanların benimsediği düşünce, atalarına ait ruhların dünyada varlıklarını sürdürdükleri dair kanaatlerdir. Onların aramızda yaşadıkları belki görülemez ama aslında onlar aynen bizim gibi yaşamlarını sürdürmektedir ve halkın sorunları ile yakından ilgilenmektedir, demektedirler. Bir takım efsaneler ışığında, ölen

insanlara ait ruhların gelecek kuşaklarla yaşamlarını sürdürecekleri, yeniden doğacakları inancını benimsenmekteydiler. Bugün bile hâlen komşu ülkelerden köle olarak Hausa'ya getirilen geniş kitleler arasında bu tür inançlar varlıklarını sürdürmektedir. İslâm'ın tebliğ edilmeye başlaması ve İslâmî düşüncelerin her geçen gün daha fazla benimsenmesi ile gayr-i İslâmî düşünce ve uygulamalar artık yerlerini İslâmî esas ve prensiplere bırakmıştı. Örneğin, ölümlerin ruhlarının aralarında dolaştıkları inancı yerine, ölümün dünya hayatı ile ahiret hayatını ayıran bir çizgi olduğu, öldükten sonra bir kısım insanların cehennemle cezalandırılacakları, bir kısım insanların ise cennetle mükafatlandırılacakları benimsenmekteydi. Hilafet döneminde ulemanın yazdıkları ve öğütledikleri anlayışlar neticesinde ıslahat trendi hızla sürdürülmüştür.

Afrika gelenek ve töreleri gelişim seyrine göre oldukça fazla miktarda ve yapıda bulunmaktadır. Batı Afrika'daki yaygın kanaat, bir büyük Tanrı'nın var olması, bir de ondan aşağıda tanrıların bulunmasıdır. Bu tanrılar gökyüzünde bulunmaktadır. Kimi zaman orada nüfuz yarışına girerler ve orayı kimi zaman savaş alanına çevirirler. Bununla birlikte, onların dünya gezegeni, güneş sistemi, yıldızlar ve diğer gezegenlerle ilişkileri karmaşık bir yapı arz etmektedir. Bu kitleler Sokoto Hilafetinin hedef kitle olarak gördükleri zümrelerdi.

Bununla birlikte İslâm, özellikle de İslâm'ın tasavvufî yorumu evrensel bir bünyeye sahip bulunmakta, sevecen, kabule şayan bir yapı arz etmektedir. Tasavvufî düşünceye göre cenneti de kapsayan tüm yaratılan varlıklar insana musahhar kılınmış, insandan Rabb'ını tanınması, kendini bilmesi, Allah'a kulluk yapması istenmiştir. Allah tüm nuru, merhameti, nimetleri ve şefkati ile insanlığa tecelli etmekte, nimetlerini insanlar için bağışlamaktadır. Fakat insanlık dünyanın geçici zevklerine aldanmaktadır. Mehdi gelip amaçlarını bir bir gerçekleştirdikten sonra dünyanın sonu gelmeyecek mi? O hâlde gerçek müminler, dünya hayatının ötesinde ahiret hayatında Allah tarafından ödüllendirilmeyi, manevî kurtuluşa kavuşmayı elde etmeye çalışmak zorundadırlar. Hilafetin güttüğü siyaset sayesinde İslâm, devlet dini hâline geldiği zaman Afrika'nın cahiliye âdetleri yerine İslâm'ın hakikatleri kabul edilecek, dünyada İslâm'ın hakimiyeti sağlanacaktır. Hausa şiirlerinde dile getirilen güçlü ve emin duygular umudu diri tutmayı, özlemlere sadakati, beklentilerin yerine gelmesi için taşıdıkları güveni sergilemektedir. Şöyle ki:

*Cibril, yanında Muhammed'le birlikte miraca yükseldiğinde,
Önce ilk semaya ulaştılar. Burada Adem peygamberle karşılaştılar.*

Adem (a.) sevinç ve saygıyla ayağa kakıp,
 “Hoş geldin ey Ahmed” diye onu selamladı.
 İkinci semada İsa peygamberle karşılaştılar.
 Kendisini karşılayan İsa ile Yunus Peygamber
 Ahmed’i karşılamaktan şevk duyuyorlardı.
 Nihayet yedinci semada İbrahim (a.) ile karşılaştılar.
 Ayağa kalkıp hoş geldin Muhammed diye selamladı.
 Ve Muhammed bütün nûrânî hicapları bir bir aştı, ötelere geçti.
 Sonunda kendisini yaratan, zaman ve mekandan münezze olan
 Allah’ın huzuruna yükseldi.

Nûrânî perdeleri aşan Muhammed, şöyle bir ses duymaktaydı:
 “Gel Muhammed, sen Alemlerin serverisin, Allah’ın habibisin”¹⁰.

Tasavvuf düşüncesinde evrenin maneî özelliği bulunmaktadır. Evren
 düşüncesi felsefî olduğu kadar maneî bir mahiyet arz etmektedir. Dünyaya bu
 gözle bakıldığı görülmektedir. Örneğin bir şiirde şöyle nitelemeler yer alır:

Dünya bir kocakarı misali. Süslü püslü elbiselere bürünmüş yaşlı, çirkin
 bir kocakarı.

Başkalarının nazarını celbeden, sahte güzelliğe sahip sima.

Bilmeyen, farkına varmayan, hakikati anlayamayan insanlar ona
 aldanmakta,

Onun sahte güzelliğine kanmakta.¹¹

Başka bir şiirde ise,

Dünyanın misali yaşlı bir kadına benzer.

Süslenip, bezenen mahiyetini gizleyen kadın.

Halbuki o yaşlı ve hastalıklı birisi

O kadar süslenip bezenmekle mahiyetini gizleyen kadın.

Halbuki o yaşlılık ve hastalıklarla o kadar yıpranmış ki, bedeni buruşuk
 bir halde.

İçinde bulunduğu bu acizliği saklamak için boyalanıp cilalanmaktadır.

Tezgahını özenle hazırlayan, hesabını titiz yapmaya çalışan bu yaşlı
 kadın,

Erkeklerin beğenisini kazanmaya, erkeklerin dikkatini çekmeye
 çalışmakta,

Kendini fark ettirmek için gürültü patırtı yapmakta.

Kendini tezgahlayan bu sahte güzellikler karşısında

Erkeklerin aklı başından gitmekte, şehvet hisleri belirmekte.

Tamamen budalaca bu aldatmacaya kanan erkekler,

10 Hiskett, *age*, s.53.

11 Abdullah b. Fûdî, *Tazyin al-waraqat of Abdullah ibn Muhammad*, çeviren ve
 hazırlayan: Mervyn Hiskett, Ibadan 1963, s.103.

*Kendi elleriyle kendilerini tehlikeye atmakta.
Nice devasa insanlar bu aldatmacanın kurbanı olmakta,
Nice gözde şahsiyetler onun sevdalısı ve tutkunu olmakta.*¹²

Kötü bir fahişe tarzında dile getirilen bu dünya alegorisi, Hausa edebiyat ve folklorunda Hausa halkı için önemli bir mahiyet arz etmektedir. Bizzat yüz yüze geldikleri, her geçen gün karşılaştıkları pek çok problemleri varken, hayata böylesi bir pencereden bakması, siyasî çevreler kadar Sokoto şairlerinin de karamsar bir tutum sergilemelerine yol açmıştır. Sonunda, bu yapı Hausa'lı tüm Müslüman kitleleri etkilemiştir.

Sonuç olarak, tasavvuf ve mehdi düşüncesi ıslahat önderlerinin öğretilerinde yer alan temel iki unsurdur. Sokoto Hilafetinin benimsediği düşünce sisteminin bir parçası olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Bu düşünce ve fikirler başta Hausa olmak üzere tüm yerel dillerde yazılıp çizilmekte, özel sohbetlerle yaygınlaştırılmaktaydı. Klasik Arapça kaynaklara ulaşabilen ve onları okuyup anlayabilen İslâmî kitlenin azınlıktaki okur yazar grubu ile sınırlanamayacak kadar yaygınlık kazandığı bir gerçektir. Dile getirilen öğretileri özümsemiş seçkin kitleler düşüncelerini geniş halk zümrelerine özenle aktarabilmekte, tutum ve anlayışlarının benimsenmesine, folklorik bir özellik kazanmasına yol açmaktaydılar. Şehu dönemine kadar tarihi geçmişi ve kıyamet öncesinde fitne ve fesadın yaygınlık kazanacağını anlatan aşağıda aktaracağımız öykü, yaşlı kesim tarafından yeni yetişen nesle dilden dile aktarılmaktadır. Hikaye Hz. Muhammed'in damadı, İslâm kahramanlarından ve ahabdan olan Ali b. Ebî Talib'le ilgilidir. Kıyametten önce ortaya çıkacak kötülükleri nasıl ortadan kaldırılabileceğinin, dünyaya nasıl egemen olunacağını öyküsü anlatılmaktadır.

"Bir gün Hz. Muhammed (s.), korktuğu tek şeyin dünya ile sınanmak olduğunu söyledi. Ali (k.v.) bunu duyunca jarabar duniyanın ne olduğu konusunda kaygıya kapıldı, onu avlamak ve öldürmek için yola koyuldu. İlk, götürmek için ot biçen ve hâlâ da biçmeye devam eden yaşlı bir adama rastladı. Ona, sen Amine'nin oğlu Muhammed'in korktuğu jarabar duniya mısın, eğer o isen seni kılıcım ile öldüreceğim dedi. Adam, hayır Allah aşkına, o ben değilim dedi. Ali yoluna devam etti. Güzergahı esnasında acayip şeyler gördü. Suyun bol olduğu bir arazide ıslaklık yoktu, etrafındaki olanca yeşilliklere rağmen yiyecek bir şey bulamayan eşek vardı. Sonunda, iki büyük şiltesi bulunan yaşlı bir kadına rastladı. Yatmak istediği zaman, bunlardan birini döşek, diğerini yorgan olarak kullanmaktaydı. Ali kendisine o bilinen suali sorduğunda, evet o jarabar duniya benim dedi. Ali onun elinden kavradığı gibi kendisini yere fırlattı ve yedinci kat yerin dibine kadar gitti. O esnada yerden sıçrayıp yedi kat göğe kadar yükseldi.

12 Hiskett, *age*, ss. 80-81.

Tekrar yakalandığı gibi Ali tarafından gökyüzüne fırlatıldı, oradan yedi kat yerin altına indi. Bunun üzerine feryat edip ağlamaya başladı ve ondan kendisini rahat bırakmasını istedi”¹³.

Hausa’lılar arasında dilden dile dile dolaşan İsa (a.) karşısında yer alacak olan deccal hakkında çok sayıda folklorik hikayeler bulunmaktadır. İşte onlardan biri:

“Mağaraya girdiğimde, gözlerim, elleri ve ayakları siyah zincirlerle demirden siyah bir karyolada oturmakta olan bir adama ilişti. Sesimi işitince başını kaldırdı. Baktım ki, tek gözü gören birisi. Bana nereden geliyorsun diye sorduğunda, ben de dünya aleminden geliyorum, dedim. Sözlerimi dinledikten sonra yüzünü açınca, onun ‘djinn’e benzediğini gördüm. Genç adam, gelme zamanım yaklaşmış, desene diye söylendi. Dünya alemini nasıl bıraktınız diye sorunca, etrafıma bakınmaya başladım, bir de ne göreyim yanımda işkence gören iki adamı fark ettim. Ateşler içerisinde kıvranan, feryat eden ve çığlıklar atan ama boşuna çırpınan iki kişi. Dünyaya tekrar döndüğümde, bir bilen kişiye gördüklerimi ve duyduklarımı bana kim gösterdi diye sordum. Arif kişi, tek gözlü varlığı gördün mü dedi. Evet cevabını verince, ‘o deccaldır. Kıyametin yaklaşmasını beklemektedir. Ümmet zaafa uğrayınca, insanlar zekat ve sadakalarını vermez olacaklar, yalancılık âdet hâline gelecek, sahtekârlık ve tefecilik alıp başını gidecek, tüm haramlar helal addedilecek, bereket kalkacak, doğruluk kalmayacak, kalpler katlaşacak, yöneticiler halka zulüm ve baskı uygulayacaklar.”¹⁴

Kıyamet günü, mehdinin gelmesi vb. diğer konu ve başlıklarla ilgili pek çok hikaye klasik Arap kaynaklarından Hausa diline tercüme edilmekteydi. İslâm Hausa kültürüne egemen konuma geldikçe konu ile ilgili pek çok örnekler ortaya konmaktaydı.

Sokoto Halifeliği dâru’l-İslâm coğrafyası kazanmakla edindiği siyasî başarılarından çok kültürel etkinliği ile temayüz eden bir devlettir. Bu uğurda enstitüler kurulmuş, okuryazarlık oranı ilerletilmiştir. Bu da reform hareketinin güç kazanmasına yol açmıştır. 1900 yılına kadar Hausa İslâm beldesi, Müslüman diyarı hâlinde bulunmaktaydı. Gayr-i İslâmî âdet ve törelerini muhafaza edip devam ettiren küçük bir Hausa azınlığı olan Maguzawa halkı dışında tüm Hausa halkları kelimenin tam anlamıyla şuurlu Müslümanlar konumundaydı. İslâm dünyasının entelektüel düşünce yapısının canlılık kesbettiği bir diyardı. Tabii ki, İslâm öncesi, eski geleneklerin de kısmen varlığını devam ettirdiği söylenebilir. Fakat köylü olsun şehirli olsun, halkın çoğunluğu kendilerini Müslüman adıyla tanımlamakta ve bundan da büyük gurur duymaktaydı. İslahat önderleri ile haleflerinin

13 Bayero Üniversitesi öğretim üyelerinden Malam Abdülkadir Dangambo’nin 1980 yılında London’da hazırladığı doktora tezi, c. II, ss. 13-14.

14 Aynı eser, c. II, s. 15.

beklentilerinin ötesinde bir başarı ve ilgi görmeleri, aslında kendilerini de son derece şaşırtmış ve gelişen olaylardan bahtiyar kalmalarına yol açmıştır.

Sonuç

Hamdallahi Hanedanlığında İslâm'ın gösterdiği gelişmeler Sokoto Halifeliğinden daha farklı bir yapı arz etmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Hausa cihadı, Habe'nin yerleşik kültürle mecedilmiş din anlayışına, sulandırılmış İslâm düşüncesine, özünden ayrılmış dinî anlayışa tepki hareketi olarak ortaya çıkmışken, Masina cihadı, Müslümanlıkla uzaktan yakından alakası bulunmayan Bambaralılara ve Dikko ardo'enlerine karşı yürütülmüştür.

2. Diğer önemli nokta ise Sokoto cihadının Jenne ve Timbuktu İslâm kültürünün mirasını devam ettirmesidir. Bu durum ılımlı tutum sergileyen ulema ile muhafazakar bir yapıya sahip bulunan ulema arasında çatışmanın bir göstergesidir. Zira yeni bir güçle ortaya çıkan Şeyh Ahmed keskin ve sert söylemleri ile tanınan bir cemaat önderi idi. Jenne ve Timbuktu uleması Şeyh Ahmed'in ihya hareketine muhalif bir tutum sergiledi. Çünkü onlara göre, Şeyh Ahmed entelektüel birikimden yoksun, yüzeysel İslâm düşüncesini temsil etmekteydi. Örneğin, Timbuktu uleması Şeyh Ahmed'in karşı çıktığı pek çok uygulamayı benimsemekteydi. Timbuktu ulemasının meclislerinde görüldüğü üzere, kadınların dinî toplantılara katılmasını şeriata aykırı bulmaktaydı. Timbuktu ulemasına göre ise böylesi bir bakış açısı Şeyh Ahmed'in bilgisizliğini kanıtlamaktadır.

3. Masina cihadı, şehir ve kasaba dışındaki okuma yazması olmayan cahil göçebe zümreleri arasında en büyük İslâmî nüfuza sahip hareketti. Öncelikle, Muhammed Bello'nun ülke içi ve dışında kültürel etkinliklerin sürdürülmesine ve sünnet-i seniyyenin uygulanmasına yönelik olarak kurduğu ribatlara benzer tarzda, ama daha küçük ve daha az süreli hayatiyete sahip muhkem köyler inşa etmeye çalışmaktaydı. Şeyh Ahmed kurduğu bu tür merkezlerle göçebe halkları ehl-i sünnet inancı noktasında eğitmeyi amaçlamaktaydı. Benzeri tutumlarla, Fülânî göçebelerine yerleşik hayatı benimsemeyi özendirme onların İslâm'a daha iyi bir düzeyde yaşamalarına yol açtı. İsyancı zümreler diye bilinen Tuaregler bile onun ıslahat projesinden etkilenen ve belli bir kıvama gelen zümrelerdi.

4. Belki de onun en büyük aktivitesi, şehir hayatının dışındaki ilim, irfan, okuma ve yazma ile fazla bir alakası bulunmayan köylerde İslâmî edebiyatın gelişmesine ve önemli edebî ürünlerin köylerde de

hazırlanmasına yol açmasıdır. Prof. Dr. William Brown'un da söylediği gibi, Şeyh Ahmed siyasî sistemi Dikko geleneği üzere sürüp giden kendi mecrasından İslâmî bir yapıya dönüştürmüştür. Kurduğu devlet İslâm kültürünün gelişmesine ve sünnet-i seniyyenin ihyasına yol açmıştır. İzlediği politika ile ülkesinde İslâm kültür ve edebiyatı önemli boyutta inkişaf kazanmıştır¹⁵.

5. Bununla birlikte, Masina fatihi ve Hamdallahi şehrinin kurucusu olan Şeyh Ahmed'in başarısı, Hausa'da Fülânî ıslahatçıların gerçekleştirdiği başarıya oranla daha az tutarlı ve daha kısa süreli olmuştur. O özellikle İslâm'ı benimsemeyen Bambara'luların ihtidasında başarısız olmuştur. Başarısı sadece göçebelerle sınırlı kalmıştır. Prof. Dr. William Brown, bu başarısızlıkların başka sonuçlarla birlikte, özellikle kendisini destekleyen pek çok taraftarının şaşkınlık yaşamasına ve rahatsızlığına yol açtığını söylemektedir¹⁶. Söylenmesi gereken bir önemli nokta ise, kendisinden sonraki Masina devleti başkanlarından II. Ahmed'le III. Ahmed'in, dinî kişiliklerinden çok askerî kişilikleri ile tanınmasıdır. Dindar ve muttaki Müslümanlar Masina hareketi önderlerinden bekledikleri ıslahat çizgini geliştirme ve güçlendirme umutlarında şaşkına döndüler. Sonunda onlar da umutlarını dinî söylemlerle ve muttaki yaşantısı ile temayüz eden el-Hac Ömer et-Tâl'e yöneltmiş ve kendisine iltihak etmişlerdir. Dolayısıyla Hamdallahi dina'sı da son bulmuş oldu.

15 William A. Brown, *The Caliphate of Hamdullahi c.1818-1864: A Study in African History and Tradition*, doktora tezi, Wisconsin 1969, s. 130.

16 Aynı eser, s. 149.